

Artikel

**DE MALAISE VAN DE LAATMODERNITEIT. ADORNO,
MONOPOLIEKAPITALISME EN DE PSYCHOPOLITIEKE
ASPECTEN VAN HET FASCISME EN HEDENDAAGS
EXTREEMRECHTS**

Jelle Versieren

Wer aber vom Kapitalismus nicht reden will,
sollte auch vom Faschismus schweigen.
Max Horkheimer

Inleiding

Adorno – contra het orthodox marxistische idee dat de economische onderbouw de samenleving determineert – was een van de vroege neomarxisten die diepgaande aandacht gaf aan de culturele en psychologische facetten binnen hoogkapitalistische samenlevingen. Adorno verkoos om het marxistisch analysekader te verrijken met de freudiaanse psychoanalyse, en vervolgens voegde hij ook elementen toe van de cultuursociologie van Max Weber. Met Freud deelde hij een project om de psychoanalyse te vrijwaren van een tendens binnen de psychologie om maatschappelijke problemen te herleiden tot een systeembevestigende psychologisering van het “onaangepaste” subject. In Freud zag hij juist de mogelijkheid om de tegenstelling tussen het psychische domein en het sociaal-culturele veld te onderzoeken. Het is pas, zo stelde Adorno, wanneer maatschappijkritische analyses worden gemaakt, dat de psychoanalyse haar onderzoekende betekenis krijgt. Andere psychologische stromingen daarentegen, zo merkte hij terecht op, hadden de inherente tendens om zowel het socio-economische als het culturele kritiekloos te accepteren als voldongen feiten. Adaptatie van het psychische aan de maatschappij was hun opdracht, net zoals zij de dichotomie tussen denken en handelen niet in ogenschouw namen. Ook was er een objectivering van het subject gaande binnen de conformistische psychologie, waarbij het subject wordt herleid tot een “irrationeel-geanimaliseerd leven gestuurd door psychische impulsen”; kritisch rationeel vermogen wordt eerder bekeken als een ongewenste aberratie vis-à-vis de socio-economische stand van zaken.¹ Adorno was ook ten zeerste geïnteresseerd in het doen heropleven van een hegeliaanse methodiek, een open dialectiek waarin de economische tendensen steeds in transformatie zijn door de impact van de psycho-culturele en politieke elementen. Een van zijn centrale stellingen is dat het kapitalisme dus begrepen

moet worden als een systeem dat ook fundamenteel de subjectiviteit van diverse sociale groepen bepaalt. Terwijl het orthodoxe marxisme neigde naar het positivisme en objectivisme, zal Adorno juist de subjectieve zijde herwaarderen als een volwaardig element in zijn maatschappijkritiek. Zijn observaties startten ook vanuit Marx' analyse van gebruiks- en ruilwaarde. Adorno herhaalde Marx' stelling dat het kapitalisme een economisch systeem is dat alleen oog heeft voor de circulatie van ruilwaarden en de productie van waarde. Dit heeft een fundamentele invloed op de psychologische constitutie van het subject. Elk subject ondergaat een proces van individuatie doorheen zijn of haar leven. Deze individuatie is een proces dat gemeenschappelijk is aan alle mensen, maar de precieze uitkomst kent zowel een singuliere uniciteit alsook bepaalde psychoculturele tendensen. In het kapitalisme bestaat een dominante tendens om individuele subjecten te herleiden tot inwisselbare en gelijksoortige eenheden van waarde, waarbij arbeid wordt getransformeerd in eenheden van arbeidskracht als een waar met een marktprijs. De ruilrelatie staat dus centraal in de sociale relatie tussen subjecten, en het is voor Adorno de vraag hoe dit de psychologische structuur van mensen bepaalt tijdens het proces van individuatie. Het kapitalisme kent een opmerkelijke levensvatbaarheid als cultureel systeem, zo stelde Adorno, omdat subjecten opmerkelijk weinig weerstand vertonen tegen de sociale reproductie van deze ruilrelatie.²

In dit artikel zullen veel van deze aangehaalde concepten en elementen terugkeren om aan te tonen dat doorheen Adorno's intellectueel parcours er steeds een constante aanwezig was: het onderzoek naar de impact van het monopoliekapitalisme en zijn massasamenleving op politieke, culturele, psychologische en ideologische tendensen doorheen de lange twintigste eeuw. Meer specifiek hebben we oog voor de complexe relatie tussen monopoliekapitalisme en de diverse verschijningsvormen van extreemrechts in Adorno's geschriften. Adorno's these, vanuit filosofisch en historiografisch oogpunt is immers zeer duidelijk: het monopoliekapitalisme is een noodzakelijke voorwaarde voor het ontstaan van het (neo-)fascisme. De groeiende concentratie en centralisatie van het kapitaal in samenspel met de uitbouw van bureaucratische staatsapparaten zijn de noodzakelijke condities om het fascisme als een totalitaire massabeweging te kunnen vestigen. En het is de massificatie van de samenleving die een nieuwe fase van subjectificatie teweegbracht, waarin het subject niet alleen wordt gecommodificeerd, maar ook gedomineerd door steeds meer invasieve institutionele machten op het civiele en persoonlijke terrein. Met andere woorden, het fascisme luidde een nieuwe fase in wat betreft politiek voeren, namelijk de psychopolitiek: het volstaat niet meer om het subject lichamelijk te disciplineren in functie van de kapitaalaccumulatie, de politieke economie van het monopoliekapitalisme onder een fascistisch regeringsmodel wil ook de psychologische belevingswereld van het subject sturen en overheersen. Het fascisme was het product van versnellende sociale vervreemdingsprocessen, terwijl het beweerde het subject te willen terugbrengen in een oorspronkelijke

staat van gemeenschapsverbondenheid. Het is dit psychologisch spel dat maakt dat het fascisme dermate aantrekkelijk kon zijn voor de psychologische noden van het subject.

Adorno en het monopoliekapitalisme

Adorno start zijn analyse met de klassieke economische “objectieve” analyse van het kapitalisme en zijn monopoliefase om de subjectieve zijde van de opkomst van het fascisme te kunnen begrijpen. In de verschillende fasen van het kapitalisme blijft de ruilrelatie het dominante element in zijn sociaal weefsel. Maar deze ruilrelatie kan zichzelf reproduceren onder vele verschillende culturele, sociale, politieke en psychologische omstandigheden. Adorno’s directe collega’s hielden zich vanaf de jaren 1930 bezig met het analyseren van de wijzigende manier waarop het kapitalisme zich reproduceerde als een regulatiesysteem van deze ruilrelatie. Een paar namen springen hierbij in het oog. Zo was er de econoom Friedrich Pollock, die een grote invloed uitoefende op Adorno. Pollock was voornamelijk geïnteresseerd in een welbepaalde centrale vraag: op welke manier verschilde het liberale marktkapitalisme uit de negentiende eeuw van het monopoliekapitalisme in de eerste decennia van de twintigste eeuw – dat gekenmerkt werd door de toenemende rol van de staat als regulator? Verschillende fundamentele contexten, zowel sociaal als intellectueel, zorgden voor deze plotse proliferatie van analyses van het monopoliekapitalisme. Ten eerste was het Marx zelf die reeds in het vroegere tijdvak opmerkte dat een centralisatie en concentratie van het kapitaal inherent aanwezig was in het kapitalisme als het gevolg van de tendens van de dalende winstvoet. Harde competitie doet de winstmarges dalen, waarna de overgebleven kapitalen een groter deel van de koek kunnen opeisen. Dit is een vaststelling op het abstracte macroniveau, die na twee eeuwen kapitalisme ook geverifieerd is geworden door het statistisch materiaal.³ Een tweede element was de concrete observatie dat, in de laatste twee decennia voor WOI, de dominantie van het bancaire kapitaal de capaciteit ontwikkelde op zowel horizontaal (intersectorieel) als verticaal (de productieketens binnen één sector) zich te concentreren binnen een monopolie. Er ontstond hierbij een vervlechting tussen het bankkapitaal en industrieel kapitaal, genaamd het financieelkapitaal. Het was de Oostenrijkse sociaaldemocratische econoom Rudolf Hilferding die hierover een fundamenteel werk, *Das Finanzkapital* (1910), schreef. Hij stelt dat de monopolisering gepaard ging met wijzigende eigendomsrelaties: individuele eigendom van een bedrijf moest plaatsmaken voor grote conglomeraten en trusts, die op ongeziene schaal geld, grondstoffen, machines en arbeid wisten samen te brengen.⁴ Een derde element was de directe ervaring van economen en sociologen zelf met de oorlogseconomie. Pollock is enorm verbaasd over de snelle transformatie van een civiele naar een militaire economie. Veel van zijn tijdsgenoten poogden reeds deze ervaring onder woorden te brengen. Zo was er de briljante Sovjeteconoom

Nikolai Bukharin, die een precies oog had voor de plotse dominantie van de staat om een oorlogseconomie in goede banen te leiden. De anarchische staat van de vroege liberale marktsamenleving kon onmogelijk op dezelfde doorgedreven wijze alle economische factoren samenbrengen om doelgericht te produceren voor het militaire front. Plots was de staat als het ware het hoofd van een nationaal monopolie over alle economische sectoren, een “staatkapitalistische trust”. Dit is een idee dat ook Adorno oppikt; hij analyseert het naoorlogse monopoliekapitalisme vanuit de optiek dat de staat haar administratieve capaciteiten om de massasamenleving te domineren heeft vergroot, waarbij de staat zich gedraagt als de manager-kapitalist om de verschillende belangen van kapitaalacties te verzoenen.⁵ Het was de staat die bepaalde hoe de allocatie van middelen verliep, het was de staat die aankoop en verkoop dirigeerde en de prijzen reguleerde. Deze dirigistische staat bracht een nieuwe vorm van een kapitalistische ordening met zich mee, wat Bukharin als het “georganiseerd kapitalisme” kapittelt. Deze staat raakte niet aan de eigendomsrechten van het kapitaal, maar de staat bepaalde wel wat een sector mocht en kon produceren. Voorheen was de staat noodzakelijk om de formele voorwaarden voor een kapitalistische reproductie te waarborgen. Tijdens WOI was er een nauwe vervlechting tussen politieke spelers, staatsbureaucratie en economische sectoren.⁶ Na WOI bleek een terugkeer naar de oude orde niet mogelijk. Pollock schrijft hierover dat “er een definitieve transitie plaatsvond van privaat kapitalisme naar staatskapitalisme”.⁷ De tendens naar een monopolistisch georganiseerd kapitalisme bleef zich duidelijk doorzetten. Een laatste element was dat zowel rechts als links, althans op het continent, zeer nieuwsgierig waren naar de economische evolutie in de Sovjet-Unie. Bijvoorbeeld bestond ook de organisatie *Arbeitsgemeinschaft zum Studium der sowjetrussischen Planwirtschaft* (Arplan), die geregeld studiereizen organiseerde naar het land. Zowel figuren van rechts – bijvoorbeeld de filosoof en literator Ernst Jünger – als links – bijvoorbeeld de andere econoom van het instituut Henryk Grossman – konden zelf observeren wat een totale planeconomie met zich meebracht. Het mag niet vergeten worden dat toentertijd de Sovjet-Unie groeicijfers kon voorleggen die geen enkel kapitalistisch land kon bijbenen. Het was ook Jünger die opmerkt dat de Sovjet-Unie de uiterste conclusie trok van een totale mobilisatie van een samenleving ten dienste van groeicijfers. Kortom, de tijdsgeest was definitief veranderd, weinig mensen geloofden nog in het potentieel van het ongereguleerd kapitalisme om de sociale uitdagingen aan te kunnen.

De geschriften van Pollock gaven een richtsnoer aan Adorno om de evoluties van de “onderbouw” van het kapitalisme te kunnen synthetiseren.⁸ De fundamentele tendensen binnen het vroege liberale marktkapitalisme werden reeds beschreven door Marx. De warenproductie, de marktrelaties, private eigendom en private winstaccumulatie stonden centraal, en bepaalden ook grotendeels hoe de subjectiviteit van arbeid werd geconstitueerd vanuit politieke en juridische instituties. Hierbij stond de figuur van de kleine entrepreneur

centraal, die ongehinderd zijn winsten kon najagen. Deze vroege periode werd getekend door quasi jaarlijkse overproductiecrisisen, onevenwichtige ontwikkeling tussen sectoren en een algemeen gebrek aan consumptievermogen bij de arbeidende klasse. De staat noch economische spelers hadden enige grip op de grillen van de *business cycles*. De vroege kapitalisten waren meer de speelbal van de onvoorziene effecten van marktfluctuaties, zo schrijft Adorno, maar dat betekent niet dat de staat geen rol speelde in het disciplineren van de arbeidersklasse. Zelfs tijdens de liberale fase was de staat noodzakelijk om een arbeidsmarkt te creëren – de commodificatie van arbeid was geen natuurfenomeen.⁹ De monopoliefase begon reeds eind negentiende eeuw als een resultaat van marktcompetitie tussen kapitalen, en kreeg, zoals reeds beschreven, een verdere duw in de rug door de oorlogseconomie. Kleine en middelgrote ondernemingen werden naar de economische marge geduwd, terwijl kartelafspraken ongebreidelde marktcompetitie vervingen. Adorno merkt op dat het kapitaal veel meer mogelijkheden kreeg om de samenleving te domineren door haar inherente tendens tot concentratie en centralisatie; de entrepreneur werd vervangen door een alomvattend maar anoniem systeem, het monopoliekapitaal lijkt wel de volledige samenleving te verslinden.¹⁰ Met de crisis van 1929 werd elke mogelijkheid tot een terugkeer naar de oude situatie afgesneden. Vanaf toen werd de dirigistische staat een noodzakelijkheid om een lange crisis van die ongeziene grootteorde te overwinnen. Algemeen werd aangenomen dat het marktprijzmechisme onvoldoende de productie kon coördineren en op efficiënte wijze goederen en arbeid kon alloceren. Pollock sprak over een kapitalistische markteconomie die in een permanente staat van onevenwicht tussen sectoren en spelers bestond.¹¹ Monopolies waren, om een *return on investment* te verzekeren, op eigen initiatief al een tijd overgeschakeld naar een meer rigide prijssysteem. De staat stroomlijnde deze praktijk van rigide prijzen op nationaal niveau via de uitbouw van haar economische administratie. Een ander element was dat de monopolies marktallocatie hadden ingeruild voor staatsregulatie op vlak van productie en distributie. Het is de staat die “pseudomarkten” installeert ten voordele van de monopoliewinsten – het formele principe van prijszetting volgens vraag en aanbod geldt nog steeds in zowel productie als consumptie, maar het is de staatsadministratie die de grenzen bepaalt waarbinnen prijsfluctuaties kunnen plaatsvinden.¹² Pollock onderlijnt dat “het marktmechisme in formele zin nog steeds bestond zoals in de voorgaande periode, maar de functie van de markt is verschoven van een algemene manager van het economische gebeuren naar een gecontroleerd werktuig van staatsadministratie en monopolies”.¹³

Overheidsinterventie was op economisch vlak onontbeerlijk geworden om kapitaalaccumulatie überhaupt mogelijk te maken – terwijl in de vroege fase de staat eerder de extra-economische condities moest reproduceren (juridisch, politiek, cultureel, etc.). Pollock stelt vast dat het monopoliekapitalisme niet meer de formele democratie nodig had om zichzelf cultureel en politiek te

reproduceren. Zowel de culturele waarde van actief burgerschap als het politieke parlementarisme liep het risico om in de marge te verdwijnen. In de plaats hiervan kwam een stratum van technocraten en managers, die wetenschappelijke vooruitgang instrumenteel gebruikten om zowel bevolking als productie te reguleren. “Wetenschappelijk management” kreeg een grotere maatschappelijke legitimiteit dan ideologische denkbeelden; de samenleving in haar geheel werd een object van dezelfde rationalisatietechnieken.¹⁴ Dit management was gestoeld op twee principes: een top-down hiërarchie waarin het takenpakket afgesteld staat op de planning van de administratief-economische top, en het leiderschapsprincipe op elk niveau waarin de administratieve instructies worden geïnterpreteerd volgens het ethos van individueel initiatief en persoonlijk verantwoordelijkheidsbesef tegenover de algemene directieven – de burgerlijke cultuur wordt dus ingekapseld in een groter administratief geheel. Pollock had het gevoel dat hier de eigenlijke geboorte van het moderne management plaatsvond. Het ethos van persoonlijk initiatief werd eerder vergroot dan verkleind, vermits het technocratisch kader zich nu kon beroepen op hogere belangen en maar in secundaire zin rekenschap moest afleggen tegenover directe eigendomsbelangen van individuele kapitalisten. Het meritocratisch principe kwam op het voorplan, het talent om de administratieve directieven zo efficiënt mogelijk om te zetten in persoonlijke daden werd ten zeerste geapprecieerd. Deze managementrevolutie kende een verdere versnelling onder het Derde Rijk, waarin administratieve bureaus werden bezet door een nieuwe generatie van technocraten die alleen de taal van de macht spraken en waarbij het opvallend was hoe weinig voeling zij hadden met de negentiende-eeuwse opvattingen over het ambtelijk ethos. Macht was niet alleen geconcentreerd aan de top, macht werd ook gedistribueerd naar onderliggende niveaus. Het was aan het technocratisch kader om de verkregen macht te gebruiken om de directieven tegemoet te werken.¹⁵ Met andere woorden, zo stelt Adorno vast, deze culturele omwenteling binnen de administratieve organen van het georganiseerd kapitalisme was complementair aan de overheersingsmechanismen van het fascisme.

De vraag was ook of een georganiseerde arbeidersbeweging nog voldoende ruimte zou krijgen om haar activiteiten te ontwikkelen binnen het democratisch monopoliekapitalisme. Een zeer pertinente vraag, vermits het deze beweging was die historisch gezien een dam opwierp tegen de fascistische aspiraties om de macht te grijpen. Het doel van de staat in het monopoliekapitalisme was om sociale conflicten te pacificeren in naam van het gemeenschappelijk doel (de nationale economische ruimte optimaal exploiteren) en sociale rationaliteit. Deze pacificatie was ook noodzakelijk om te komen tot het globaal administratief besturen van productie en consumptie; arbeid, als de voornaamste productiefactor, moest onder hetzelfde allocatiemechanisme geplaatst worden als grondstoffen en kapitaal om te komen tot voorspelbare en gecontroleerde economische cycli. Tijdens het vroege kapitalisme was werkgelegenheid een centraal antagonisme tussen de kapitalistische klasse en de arbeidende klasse .

Arbeiders, zo stelde reeds Hegel vast, hadden onder een liberale ordening de vrijheid om te sterven van de honger.¹⁶ Vakbonden ontstonden historisch vanuit dit sociaal vacuüm: ze begonnen zelf de werkloosheid onder hun eigen leden te managen via allerhande coöperatieve initiatieven, eigen fondsen en werkwinkels. De administratieve staat daarentegen wilde deze markt van macht en tegenmacht vervangen door een nieuw principe, waar Adorno theoretisch hevig in zou investeren: het principe van administratieve overheersing. Het was Pollock die Adorno attent maakte op het feit dat het (staats)monopoliekapitalisme op vlak van de essentiële sociale strategie om de samenleving te ordenen niet meer vertrouwdde op het principe van vraag en aanbod: "De zweep van werkloosheid is vervangen door administratieve en politieke terreur, en persoonlijke inzet kan afgedwongen worden door materiële en ideologische beloningen".¹⁷ De sociale stratificatie ondergaat daarentegen een transformatie: een nieuwe oligarchie treedt aan. Een oligarchie bestaande uit machtige industriëlen, hogere staatsbureaucratie, ideologen in diverse mediakanalen en een select gezelschap aan leidende politieke figuren. Het is de oligarchie die de pseudomarkten controleert, die ook de culturele contouren van de samenleving uittekent – met als doel de reïficatie van de culturele belevingswereld van de werknemers in stand te houden en elke vorm van autonome cognitieve vaardigheden om het kapitalisme te analyseren te ondermijnen (het verhinderen van de tegenhegemonische gedachte binnen de georganiseerde arbeidersbeweging) – en de diverse vormen van dominantie giet in een legislatief kader en regelgeving.¹⁸ Deze oligarchie kan pas economisch geconstitueerd wanneer de biopolitieke capaciteit van de staatsadministratie, om het op foucauldiaanse wijze te stellen, reeds in opbouw is. Het is de staatsadministratie die de extra-economische factoren weet te besturen en te domineren in functie van het monopoliekapitalisme. Er ontstaan instanties die het concept van volksgezondheid in het leven roepen om statistisch een beeld te kunnen verkrijgen van wat voorradig is qua menselijk kapitaal, wat men "sociaal boekhouden" noemt, en hierbij ook voortdurend ingrijpen in de private sfeer uit naam van medische bezorgdheden. Een identiek controleproces grijpt plaats in sociale kwesties zoals werkloosheid – het managen van menselijk kapitaal in functie van de administratieve planning van productie – of het onderwijs – het creëren van menselijk kapitaal dat technisch beter inzetbaar is voor de noden van de productie.¹⁹ Omgekeerd kunnen zowel de economische als biopolitieke velden pas op een adequate wijze worden bestuurd, wanneer binnen de beschreven oligarchie een relatieve eensgezindheid bestaat over de aangewezen prioriteiten. En natuurlijk kan pas worden bestuurd wanneer de subalterne klassen de cultureel-ideologische legitimaties van de administratieve dominantie accepteren. De voorwaarden tot een administratieve dominantie bestaan, maar het politieke veld kan in een dermate antagonistische situatie belanden dat een administratief gestuurd kapitalisme niet kan werken. In dat geval kan een autoritaire of zelfs totalitaire variant in de plaats komen.

Adorno was het niet steeds eens met Pollock. Zo beschouwt hij het

monopoliekapitalisme als een sociaal systeem dat nog steeds wordt gedragen door de primaire eis tot maximale kapitaalaccumulatie, wat betekent dat het dirigistische aspect steeds moet worden begrepen binnen de sociale tegenstellingen die het kapitaal genereert. Geen enkele vorm van administratieve controle en cultuurdominantie kan de klassentegenstellingen werkelijk pacificeren of overstijgen. De staat kreeg meer en meer functies om deze economische krachten binnen een gereguleerd kader te brengen, maar arbeidende subjecten bleven evengoed onderworpen aan de logica van het kapitaal, en arbeid werd nog steeds gecommodificeerd als arbeidskracht. Een nieuwe oligarchie bestond zeer zeker, maar de algemene sociale stratificatie gebeurde nog steeds volgens ongelijke eigendomsdistributie en de productierelaties. Kortom, de administratie had niet als doel om de klassenmaatschappij af te schaffen, maar ze eerder beheersbaar te maken. Het bestaan van het monopoliekapitalisme met zijn talloze administratieve en biopolitieke taken, zo stelde Adorno, kon alleen verklaard worden vanuit een economische tendens van het kapitaal die deze regulatievorm in het leven riep om zichzelf te kunnen reproduceren. Twee causaliteiten konden hierbij in rekenschap worden genomen. Enerzijds was een interveniërende staatsadministratie er daadwerkelijk in geslaagd om grote sociale conflicten te disciplineren binnen een neocorporatief kader. De opkomst van de sociale welvaartstaat gaf onbedoeld de kapitalistische klasse een kans op een zeer langdurig historisch sociaal bestaan, zolang ze bereid was het ook te financieren. En anderzijds maakte deze interventie het ook mogelijk om de ongelijke economische ontwikkeling binnen een nationale economie te sturen; zwakkere sectoren konden zowel worden opgedoekt als een broodnodige financiële injectie krijgen.²⁰

Het klassieke fascisme

De volgende vraag die Adorno zich stelt is of het klassieke fascisme fundamenteel werd bestuurd door de belangen van het monopoliekapitaal, of dat bijvoorbeeld de naziadministratie de productierelaties ook definitief wist te overheersen in functie van haar militair complex. En met de bijkomende vraag of het nazi-systeem vanuit administratief oogpunt een rationeel en homogeen blok vormde, of dat het systeem eerder functioneerde volgens chaotische competitie tussen de diverse instituties en departementen. Pollock stelt dat het monopoliekapitaal in economisch opzicht zijn positie wist te versterken onder het nazisme, maar dat tegelijkertijd een nieuw type van politieke overheersing deze economische belangen ondergeschikt wist te maken aan haar administratieve tentakels. Het nazisme, aldus Pollock, was een nieuw type systeem dat de administratieve revolutie van het monopoliekapitalisme wist aan te wenden om de economie als een werktuig te gebruiken voor totaal nieuwe doelstellingen. Franz Neumann, een andere directe inspiratiebron van Adorno, betwist Pollocks bewering dat de economische belangen van het monopoliekapitaal het nazisysteem in mindere

mate determineerde.²¹ Hij ging akkoord met de stelling dat het fascisme het politieke veld op ongeziene wijze wist te transformeren, maar dat tegelijkertijd deze totalitaire staat pas levensvatbaar kon zijn wanneer hij complementair was aan de economische noden van de monopolies. Neumann was een jurist van opleiding, en bekeek, in tegenstelling tot de econoom Pollock, het fascisme door de lens van juridische stelsels, ideologische constellaties en politieke vertogen. Wat hem fundamenteel opviel, was dat het fascisme doordrongen was van een discursieve herhalingsdwang om het systeem gelijk te stellen aan de notie van totaliteit: de totale staat die via de onnipotente partij het homogene volk weet te besturen onder de totale macht van een leider. Deze notie van totaliteit kwam niet uit de lucht vallen. Het was een totalitaire interpretatie van een administratieve traditie die reeds enkele decennia de middelen zocht om de samenleving beheersbaar te maken.²² Adorno en Neumann waren beiden van de overtuiging dat deze herhalingsdwang om “alles totaal te maken” onderdeel vormde van de psychopolitiek van het monopoliekapitalisme. Terwijl de cultuurindustrie binnen een democratische context als doel had om het privaat leven van het subject te commodificeren als onuitputtelijke bron van winstvorming, was het privaat leven onder het nazisme een absolute staatszaak geworden uit naam van de gemeenschapsbelangen. In beide gevallen konden de administratieve technieken een ongeziene capaciteit ontwikkelen om het verborgen intieme aspect van het subject te infiltreren.

Adorno, Pollock en Neumann waren allen overtuigd van het feit dat het monopoliekapitalisme een noodzakelijke conditie was voor de opkomst van het fascisme. Het nazisme was een afgeleide van het staats(monopolie)kapitalisme in zijn uiterste totalitaire vorm.²³ Hoewel Pollock in het nazisme nieuwe institutionele technieken ontwaarde, stelde hij tevens vast dat de planmatige aanpak van een totale mobilisatie en economische coördinatie niet de intentie had om het winstmotief uit te bannen. Sterker nog, de monopolies konden hun winsten een stuk beter verzekeren dan onder de onzekere economische tijden van de Weimarrepubliek. Maar dit winstmotief werd pas verzekerd wanneer de monopolies de politieke directieven van de staat accepteerden. Ze konden accumuleren, maar de staatsadministratie besliste welke mogelijke gebruikswaarden een legitieme functie konden vervullen voor de militaire doelstellingen. Ook werkte het administratieve apparaat een economische situatie in de hand waarin de monopolies hun belangen behartigden als een geassocieerde groep, en niet als een los verband van individuele kapitalen. Deze wisselwerking zorgde voor het versterken van de onderlinge oligarchische band tussen politiek en economie.²⁴ De totalitaire vorm van een administratief gecontroleerd monopoliekapitalisme steunde op verschillende factoren. Enerzijds kon de oligarchie haar exclusieve bezit van de productiemiddelen beter veilig stellen onder het fascisme dan onder de liberale variant. Anderzijds had de staat zichzelf meer ruimte toegeëigend om arbitraire mechanismen van administratieve terreur en dominantie uit te bouwen. Hierbij moest de bevolking ideologisch afhankelijk

worden gemaakt tegenover de doelstellingen van de staat, terwijl de cultuurpolitiek gericht was op het creëren van een geatomiseerde massa (“ideologische massadominantie”).²⁵ Voor Neumann was het nazisme een uitloper van de inherente tendensen binnen een massasamenleving gestructureerd door het monopoliekapitaal: het nazisme kon zichzelf ontplooien als een politiek totalitair systeem omdat het monopoliekapitaal reeds veel mediërende instanties in de civiele sfeer wist opzij te schuiven, waardoor het geatomiseerde individu rechtstreeks tegenover de dominantie van overheid en administratie staat. Het nazisme drukte deze logica door in zijn extreme vorm, waarbij partij en administratie als politiek doel hebben alle sociale groepen te synchroniseren en te atomiseren als een homogene massa ten dienste van de uitvoerende macht.²⁶

Adorno gaat akkoord met de stelling dat het klassieke fascisme, zoals gevonden in nazi-Duitsland, een extreme en geaccelereerde vorm van (staats)monopoliekapitalisme was. Hij was meer geneigd om Pollock gelijk te geven wat betreft het primaat van de politiek en het administratieve bestel over economische belangen in een totalitair systeem. In nazi-Duitsland, althans tijdens de oorlogsjaren, was het marktmechanisme grotendeels vervangen door directe allocatievormen onder het directe bestel van een statelijke administratie. Het monopoliekapitalisme bediende zich reeds voorheen van ideologische massadominantie; het nazisme was in die zin opmerkelijk omdat het openlijk en voortdurend geweld gebruikte om zijn dominantietechnieken verder uit te bouwen. De naoorlogse mogelijkheid van een terugkeer naar deze fascistische soort van dominantievorm is dan ook steeds een reële mogelijkheid, aldus Adorno. Binnen de civiele sfeer kunnen er steeds culturele evoluties en dynamieken ontstaan van waaruit ideologische eisen worden gesteld om opnieuw deze directe dominantievorm in te richten. Met andere woorden, de psychopolitieke technieken die uitgevoerd worden binnen de democratische vorm van het monopoliekapitalisme om een culturele dominantie te reproduceren, kunnen burgers dan vervolgens aanzetten om in te stemmen met een uiterst gewelddadige variant. Wanneer statelijke instituties en civiele organen de emancipatorische betrachtingen van een democratie dermate uithollen, dan kan de ondermijning van een democratische cultuur een populaire autoritaire subjectiviteit installeren, wat vervolgens kan leiden tot politiek succes van een fascistische beweging.²⁷ In het naoorlogse tijdperk ziet men frequent deze evolutie terugkeren: politici van burgerlijke signatuur, in coördinatie met de cultuurindustrie zoals de televisionele massamedia, zullen eerder bepaalde aspecten van het fascistisch gedachtegoed bekijken als een “uit de hand gelopen” uiting van de vox populi. De autoritaire subjectiviteit wordt niet tegengesproken, maar eerder gefaciliteerd met de gedachte dat ideologische coöptatie van een mildere vorm compatibel is met de formele aspecten van de democratie.

Adorno stemt ook volmondig in met Neumann en Pollock dat nazi-Duitsland verschilde van andere vormen van monopoliekapitalisme, in die zin dat het de volledige bovenbouw – in culturele, juridische en ideologische termen –

van het vroegliberale kapitalisme verwierp en vervolgens stelselmatig vernietigde. De meest gekende voorbeelden zijn de transformatie van het strafrecht (waarbij politionele diensten niet meer werken onder gerechtelijke controle) of liberale grondwettelijke rechten van het individu (vervangen door een raciale hiërarchie). Neumann maakte hierbij de opmerking dat het liberaal wetgevend stelsel – gebaseerd op gecodificeerde principes die de rechterlijke macht objectief kon aanwenden om haar rechtspraak te interpreteren en het wetgevend initiatief via volksvertegenwoordiging – werd vervangen door het eenvoudige idee dat de subjectieve wil van de leider de wet maakte, daarbij gesteund door een lawine aan ad hoc juridische interventies door allerhande administratieve instellingen.²⁸ Onder een liberaal regime bestaat het fundamentele discours dat een wetboek een objectief werktuig is om zowel private als publieke belangen op een onpartijdige manier te waarborgen. Onder het fascisme kan de wet willekeurig veranderen naargelang de subjectieve directieven van de leider of de partijtop; juridische instellingen hebben alleen een bestaansreden om deze subjectieve interventies een codificatievorm te verschaffen. Deze subjectieve wil behoeft daarbovenop ook geen ideologische of gerationaliseerde consistentie, alleen de uitoefening van directe macht op de samenleving maakt de wil legitiem. Een gerationaliseerd discours zou juist de aantrekkingskracht van de warrige mystiek van de ideologie ondermijnen.²⁹ Dat is ook de reden waarom Adorno stelde dat het fascisme nooit een uitgewerkte ideologie bezat, en dat in het fragmentarisch karakter van deze stroming juist haar sterkte gelegen was. De “spontaneïteit van het volksgevoel” behoefde net geen zware theoretisering of juridische exactheid (“niet-begripsmatige praxis gericht op een onvoorwaardelijke heerschappij”), eenieder kon zich aangesproken voelen door de tegelijkertijd vage maar ook zeer herkenbare denkbeelden.³⁰

Het is ook op dit punt dat Neumann nieuwe inzichten gaf aan Adorno. De totalitaire dominantie van de administratie over de samenleving was gestoeld op het vernietigen van de vroegliberale juridische tradities. Maar de uitvoerende willekeur van de administratie kon onvoldoende legitimiteit accumuleren tegenover de samenleving. En hier voegde Neumann een nieuw element toe. Hij herbekeek Webers theorie van het charismatisch leiderschap. Het was de leider die de primitieve instincten wist te bespelen om de massasamenleving in een permanente staat van prereligieuze tribale cultaanbidding te brengen, en dit type van leiderschap werd dan ook beschreven in termen van magisch denken. Dit magisch denken werkt zeer efficiënt wanneer het subject wordt gereduceerd tot zijn atomaire onderworpenheid aan een hogere autoriteit. Het subject kan in deze toestand van absolute onderworpenheid geen rationele reconstructie van de samenleving maken. Hij snapt dan ook de psychosociale dynamiek van zijn eigen dispositie niet, maar hij voelt wel de eigen individuele nietigheid. De magische capaciteit van de leider, als degene die symbolisch de massasamenleving weet samen te houden, bestaat erin dat hij als enige ontoegankelijke beslist welke richting de samenleving moet inslaan.³¹ De psychologische nood om te behoren

tot deze mystieke band met de samenleving kan dus alleen gebeuren via de leider die op magische wijze het subject weet te verlossen uit deze toestand van nietigheid. Deze vorm van charismatisch leiderschap maakt de identificatie – in termen van onderwerping en plicht - tussen leider en subject dan ook zo sterk.³²

Adorno poogde deze Weberiaanse inzichten over het charismatisch leiderschap te verdiepen door een lezing van Freuds groepspsychologie erbij te betrekken. De centrale vraag was eenvoudig: wat bepaalt nu precies de fascistische subjectiviteit van degene die onderworpen is aan een totalitaire directe dominantie? Adorno was zich bewust dat het fascisme een excellente leerling was in de uitbuiting van psychologische mechanismen in een massamenleving. Wat het fascisme gemeen had met de formele democratie in haar monopolistische vorm, was het construeren van een systeem dat passieve acceptatie van de dominantiemechanismen zocht. Wat het fascisme verschillend maakte van de andere maatschappelijke ordeningen binnen het kapitalisme, was vooral de opvallende destructieve irrationaliteit die het groepsdenken domineerde.³³ De globale verklaring van de aantrekkingskracht van het fascisme moet gezocht worden in het feit dat subjecten reeds gereduceerd werden tot minuscule onderdeeljes van industriële en bureaucratische machines in de democratische massamenleving. Het fascisme gaf de belofte dat het deze pijnlijke alledaagse ervaring kon tenietdoet door het subject te laten opgaan in een transindividuele orgastische totaliteit.³⁴

Maar wat Adorno verschillend maakte van liberale theorieën over het fascisme, is dat hij pertinent stelde dat het fascisme geen plotse en blinde kracht was, een creatio ex nihilo louter gedreven door onderbewuste destructieve driften. Deze driften werden door het fascisme op een gecontroleerde en gestuurde wijze opgewekt, en dit was alleen mogelijk wanneer de sociale capaciteit om dit te kunnen doen reeds aanwezig was in de samenleving. Er waren reeds kenbare tendensen aanwezig in de massamenleving die de autonomie van het Ego ondergroeven, die volledig parallel liepen met de reeds aangehaalde uitholling van de emancipatorische aanspraken van een democratisch bestel. Vanuit het freudiaans oogpunt was het fascisme een distinctieve libidinale economie die een sterke groepscohesie wist te reproduceren. De nadruk op totaliteit was niet toevallig: het fascisme promootte de exclusiviteit van de ene groep tegenover de andere, en binnen de uitverkoren groep kon alleen een specifieke fascistische subjectiviteit tot stand komen wanneer het Ego geabsorbeerd werd binnen de groepstotaliteit. Adorno benadrukte dat wanneer in een massamenleving de klassentegenstellingen groter worden door een economische crisis, de symbolische autoriteit van de administratie geen legitimiteit meer kon kennen, en dat de bestaande politieke machten zich ook niet meer konden wenden naar voorgaande vormen van symbolische autoriteit, vermits deze door de dynamiek van de massamenleving reeds waren verzwakt. Het fascisme maakte handig gebruik van deze impasse: zij paste de freudiaanse logica van de oerhorde toe. Subjecten, ontmoedigd door de impotentie van de klassieke symbolische

autoriteiten, zullen geen libidinale energie meer spenderen aan het Ego-Ideaal dat deze symbolische structuren weerspiegelt. De groepssubjectiviteit kan op dat moment regresseren naar de dynamiek van een oerhorde, waarbij een nieuwe charismatische autoriteit een definitieve moord pleegt op de symbolische autoriteiten om de vitaliteit van de groep te waarborgen. Deze fascistische hordeautoriteit meet zich de gestalte aan van een mythische en almachtige oervader, die op basis van zijn magische capaciteiten de grenzen tussen het Ego en de groep weet te ondermijnen. Op deze manier kan dus een irrationele destructiedrift ontstaan, waarbij de leider een monopolie bezit over de definitie van het groepsideaal, en waarbij het subject zichzelf volledig identificeert met de leider en dan ook de eis tot onderwerping internaliseert als zijn eigen waardepatroon.³⁵ Dit proces van absolute en onvoorwaardelijke identificatie kent twee resultaten. Het subject in de gedesintegreerde massasamenleving werd gekenmerkt door een gebrek aan symbolische oriëntatie en sociale validatie. Het subject bevond zich in een staat van overmatige onderdrukking van libidinale driften. De fascistische leider, door het subject te introduceren in een verheffende en omvattende totaliteit, kan het affect van onbehagen wegnemen, en een gevoel van narcistische genoegdoening vindt plaats.³⁶ Het subject voelt zich erkend in zijn bestaan door zich te identificeren met iets wat de massasamenleving lijkt te overstijgen. Op die manier overstijgt ook het subject deze samenleving. Anderzijds is het opgeven van elke vorm van een eigen Ego-Ideaal de prijs die het subject moet betalen, alleen via volledige zelfonderwerping kan de almacht van de totaliteit en de oervader worden bevestigd. Het is dan ook geen toeval, zo stelde Adorno, dat er een innige relatie bestaat tussen anti-intellectualisme en het totalitaire karakter van de beweging: het fascisme drijft op de mystieke symboliek van het onderbewuste, het bewust rationeel ondervragen van deze praktijk zou ook het simplisme van deze psychologische techniek aan de kaak stellen. Het intellectualisme staat dan synoniem voor het bewuste - gekant tegen de spontane en mythische eenheid tussen subject en leider.³⁷ De staat van onderwerping via directe dominantie, om te komen tot deze onbewuste eenheid, kent op zijn beurt dan een dialectische omkering: het fascistisch systeem moedigt elk subject aan om de negatieve affecten van de onderwerping te projecteren op het vernederen van degenen die buiten de groep behoren.³⁸

De autoritaire persoonlijkheid (1950), een empirisch werk in de sociale psychologie waar ook Adorno aan meewerkte, wilde de psychische opmaak van het fascistisch subject en zijn maatschappelijke vooroordelen analyseren, met specifieke aandacht voor de aantrekkingskracht tot het antisemitisme. Wat hebben subjecten gemeen die zich zouden onderwerpen aan een fascistisch leiderschap wanneer de situatie zich zou aandienen? Met andere woorden, welke maatschappelijke condities produceren een dergelijke subjectiviteit vooraleer een fascistisch regime geïnstalleerd wordt, en welke psychische structuren zijn compatibel met het proces van de opkomst van een fascistische beweging? Ik geef enkele niet-exhaustieve voorbeelden uit het boek. A. Een anti-intellectuele

mentaliteit, gedreven door het blind accepteren van om het even welke maatschappelijke status quo en een desinteresse voor datgene wat niet onmiddellijk behoort tot de persoonlijke leefwereld.³⁹ B. Conventioneel denken en oordelen op basis van moralismen, waarbij hogere autoriteiten en de stratificatie van de samenleving niet in vraag worden gesteld.⁴⁰ C. Denkschema's hanteren die gebaseerd zijn op eenvoudige stereotypes en vormen van bijgeloof.⁴¹ D. Tolerantie voor agressief gedrag en de categorieke weigering om open te communiceren over de eigen emotionele belevingswereld.⁴² Adorno toont hierbij aan dat er een autoritaire mentaliteit bestond in een democratische massamenleving, en dat deze mentaliteit een soort van verdichting vormt van diverse psychosociale (bijvoorbeeld de familiale dynamiek, socialisering op school, etc.), culturele (bijvoorbeeld consumptie van cultuurgooieren) en economische elementen (klassenpositie). Deze specifieke elementen wijzigen doorheen de tijd. Bijvoorbeeld het onderwijs is in de naoorlogse wereld relatief gedemocratiseerd voor de arbeidersklasse. De vraag is welke de impact is van de laatkapitalistische context op deze elementen, en of dit al dan niet de capaciteit voor de reproductie van een autoritaire persoonlijkheid versterkt of verzwakt.

Nieuwrechts en het laatkapitalisme

Adorno schreef zijn reflecties over het naoorlogse monopoliekapitalisme, waaronder de recent uitgegeven voordracht *Aspekte des neuen Rechtsradikalismus* (de voordracht gegeven in 1967, en bij ons nu vertaald als *Aspecten van het nieuwe rechts-radicalisme*), aan de vroege vooravond van een transformatie van het kapitalistische systeem. Om onmiddellijk te antwoorden op de vraag of Adorno een terugkeer naar een extreemrechts totalitarisme mogelijk achtte: ja, maar niet in de vorm die we kenden in de jaren 1930. Sommige objectieve omstandigheden begonnen te wijzigen (de komst van de massaconsumptie en de sociale welvaartstaat), andere elementen bleken dan weer verbazend statisch te zijn (de economische macht van de monopolies, waarbij de kleinburgerij nog steeds risico loopt op plotse sociaal-economische deklassering, de manipulatietechnieken van de massapsychologie en de ongeziene intensifiërende psychopolitieke invasie in het private leven van het subject door zowel publieke als private instituties). Ere wie ere toekomt, het waren precies Adorno en Jacques Lacan die als allereerste denkers de laatkapitalistische transformatie begonnen op te merken, waarbij het monopoliekapitalistisch consumentisme centraal stond in het produceren van een nieuw type van subjectiviteit. Lacan gaf in 1972 te Milaan een voordracht over hoe onze samenleving discursief wordt gestructureerd. In deze voordracht stelde de psychoanalist dat we stilaan begonnen te leven in een “puur” kapitalistisch discours, waarin subjecten zichzelf sociaal reproduceerden via een alomvattende consumentistische mentaliteit. Voor elk sociaal probleem kon de warenmarkt een directe oplossing verzinnen, het subject zat vrijwillig gevangen in een circulaire

loop van de gelijkstelling tussen “leven” en consumeren.⁴³ Eenzelfde opmerking kon worden gevonden bij Adorno. Het consumentisme was ook voor hem een zeer centraal facet van het laatkapitalisme, technisch gereproduceerd door nieuwe audiovisuele communicatiemiddelen. Het kapitalisme overwon het verzet tegen het fordistische productiesysteem in de jaren 1960, en kon vervolgens met een grotere technische capaciteit de nieuwe culturele horizon van onze samenleving vormgeven. Niet dat Adorno reeds een uitgeschreven theorie had over een postfordistische samenleving, maar hij merkte wel reeds zeer briljant op dat onze centrale subjectiviteit niet meer werd bepaald door de noties van burgerschap of productie, de consument werd de nieuwe subjectiviteitsvorm. Dit was alleen maar mogelijk onder een verdere ontwikkeling van de monopolies, een die de nationale variant voor de Tweede Wereldoorlog qua concentratie- en centralisatiegraad ver voorbijstak.⁴⁴

Een reden waarom een totalitair of autoritair rechtsradicalisme terug de bestuurstechniek van directe dominantie op het voorplan kon brengen, kan gevonden worden in de evoluties in het onderwijs. Adorno merkte op dat het klassieke fascisme op korte tijd de educatief-culturele notie van de liberaal-burgerlijke *Bildung* een fatale doodsteek wist te geven. Hierbij wil ik, ter verduidelijking van Adorno's positie, zijn concept van individualiteit even schetsen. Adorno had altijd onderlijnd dat de betekenis en praktijken van de notie van individualiteit veranderden doorheen verschillende historische contexten; een historisch tijdperk oefent een bepaalde dwang uit op het subject om de eigen identiteit vorm te geven. Het is dus uiterst onzinnig om een formele definitie van individualiteit te geven zonder te verwijzen naar een historische periode, waarin het subject het concept van individualiteit inhoudelijk gaat articuleren met de talrijke ideologische betekenaars die een specifieke samenleving symbolisch vormgeven als een sociaal geheel.⁴⁵ En dus is de vraag welke betekenisveranderingen deze notie heeft ondergaan in het monopoliekapitalisme. Onder dit monopoliekapitalisme is ook de massasamenleving ontstaan; de massificatie van de klassensamenleving houdt in dat het monopoliekapitalisme – via gelijktijdige processen op zowel economisch, institutioneel, politiek als cultureel vlak – traditionele stratificaties gradueel vernietigt en vervangt door een amorfe massa aan gedomineerde subjecten, waarbij alleen inkomen en consumptiepatronen de toenemende klassenverschillen – in termen van gelijk qua bezit en macht – weten te veruitwendigen. Adorno schreef hierbij dat massificatie, hegeliaans opgevat, subjecten depersonaliseert: ze behoren niet meer tot een specifieke socio-culturele gemeenschap, maar gaan op in een anonieme massa. Status wordt hierbij volledig vervangen door het monetaire acquisitievermogen van consumptiegoederen. De motivatie van het subject in de liberale periode om pakweg dokter of advocaat te worden omwille van de status die verbonden is aan de professionele positie, wordt vervangen door een exclusieve jacht naar monetaire middelen om een bepaalde levensstijl te kunnen onderhouden. Deze evolutie brengt ook fundamentele repercussies met zich mee wat onze notie van

individualiteit betreft. De oude vroegburgerlijke notie ging uit van een humanistische individualiteit, waarbij juist het accent werd gelegd op de ontwikkeling van de individuele aspecten van de persoonlijkheid van het subject. Deze vorm van individualiteit kon de basis vormen voor een subjectiviteit die reflexief te werk gaat: het subject is zelfbewust over de sociale positie die wordt ingenomen tegenover de complexe totaliteit van de samenleving. In de massasamenleving wordt een nieuw soort individualisme beleefd dat tegengesteld is aan de vroegburgerlijke variant: het atomiseren van subjecten onder het mechanisme van massificatie, waarbij de persoonlijkheidsstructuur wordt gestandaardiseerd, gehomogeniseerd en geserialiseerd. De cultuurindustrie van het laatkapitalistisch consumentisme is hierbij dan het productiemiddel om deze subjectiviteit te creëren. Deze evolutie had grote implicaties voor de definiëring van het onderwijs. Adorno beschreef hoe het politiek ideaal van *Bildung* – de symbolisatie van de humanistische individualiteit – de plaats moest ruimen voor de notie van instrumentele rationaliteit: leerlingen en studenten moeten alleen gespecialiseerde vaardigheden aangeleerd krijgen binnen de culturele constellatie van een geatomiseerde individualiteit die uitsluitend gericht is op waardeproductie. Binnen deze constellatie heerst dan ook de opinie dat algemene vorming onnuttig en onnodig is. Dit heeft ook onmiddellijk repercussies voor het achterliggende waardestelsel van het onderwijssysteem. De vroegburgerlijke idealen aanzagen onderwijs als een middel om te komen tot een betere samenleving. Via wetenschappelijke bevraging van het bestaande maatschappelijk bestel moesten ook normatieve doelstellingen worden geformuleerd waarheen de vooruitgang zich moest bewegen. Deze visie is met de opkomst van de massamaatschappij weggevalen. De instrumentele rationaliteit wil via het onderwijs een subjectiviteit creëren die zich volledig aanpast aan de status quo van de samenleving. Het onderwijs verloor zijn pedagogisch ideaal om leerlingen en studenten aan te moedigen een mature persoonlijkheid te ontwikkelen, waarin het idee van kritische verantwoordelijkheid tegenover zichzelf en de samenleving de spil vormen.⁴⁶ Nieuwe vormen van fascisme maken een reële kans om zich te verspreiden, wanneer de kritische rationaliteit en haar idealen van het verbeteren van de samenleving worden vervangen door het “niet-denken” van de instrumentele rationaliteit. Fascistisch denken nestelt zich dan in het vacuüm van de humanistische idealen. Hedendaagse nieuwrechtse politieke subjecten beweren over zichzelf dat zij “de idealen” opnieuw op het voorplan willen zetten, terwijl zij, als perversie van de instrumentele rationaliteit, geen enkele waarde hechten aan alles wat niet onmiddellijk te reduceren valt tot macht of het dictaat van het “realistisch denken”.⁴⁷

Een ander reeds kort aangehaalde reden waarom het rechtsextremisme een plotse opgang kan kennen, is het bestaan van de cultuurindustrie in het hart van het monopolistisch laatkapitalisme. De cultuurindustrie is op zichzelf een monopolistische sector: enkele giganten bezitten grotendeels onze hedendaagse cultuurproductie – gaande van publieke informatiestromen tot allerhande

consumptiegoederen. Deze monopolies hebben er alle belang bij om een atomistische individualiteit en bijhorend voorspelbaar consumptiegedrag – de private psychopolitiek – te reproduceren om de afzetmarkten te verzekeren. Het organiseren en besturen van het laatkapitalistisch consumptiegedrag is terug te voeren naar het ontstaan van moderne marketing in de jaren 1950 in het zog van de internationalisering van Amerikaanse monopolies. De crux van de cultuurindustrie is om de massaproductie van gestandaardiseerde producten om te turnen tot een algemene mystiek van pseudo-geïndividualiseerde waren op de afzetmarkten. Deze mystiek kent wel een eigen achterliggend en verborgen dominantiemechanisme. Opnieuw wordt de subjectiviteit zelf het onderwerp van reproduceren en besturen – monopolies hadden in de massasamenleving minder barrières te overwinnen wat andere waardepatronen van bepaalde socio-culturele gemeenschappen betreft, wat maakte dat de subjectiviteit zelf nu openlag om ontgonnen te worden als grondstof voor de waardeproductie. De productmarketing introduceert zeer infantiele, schematische en stereotypische manieren hoe wij onszelf definiëren als consument tegenover de aangeboden waren. Dit dominantiemechanisme heeft als doel om ons consumptiegedrag voorspelbaar maken, waarbij dus eigenlijk conformiteit en niet autonomie centraal staat. Het is dan ook niet verwonderlijk, aldus Adorno, dat de monopolies elke mogelijke perceptie van sociale contradictie en conflict willen bannen uit ons collectief bewustzijn – Adorno spreekt hier over de “bevroren moderniteit”: de betrachting om onze collectieve wordingsgeschiedenis te herleiden tot de clichés van een Hollywoodscript en de eis tot een “valse verzoening” met allerhande onrecht.⁴⁸ De cultuurindustrie als speerpunt van de massasamenleving is dus een laattijdige pseudomarkt van het monopoliekapitalisme, die meer dan welke instantie dan ook ons intersubjectief gedrag socialiseert.⁴⁹ Met andere woorden, het secundair effect van het organiseren en besturen van ons consumptiegedrag is dat de cultuurindustrie ook onze identiteit, en de manier waarop we de wereld percipiëren en conceptualiseren, is beginnen te bepalen; de dominante krachten van de cultuurindustrie hebben een fundamentele invloed op ons cognitief en emotief raamwerk, dat ons in staat stelt om de realiteit te interpreteren en te structureren als een begrijpelijk geheel.⁵⁰ Opnieuw is dit een frontale aanval op de kritische rationaliteit, een simplistisch instrumenteel denken kwam in de plaats. Dit instrumentele denken uit zich dan binnen het kader van het laatkapitalistisch consumentisme en zijn vermarkting van de subjectiviteit als een individualistisch “warennarcisme”, en dit terwijl de alomvattende productie-organisatie van de monopolies dit narcisme stuurt en de limieten van wat mogelijk kan gekocht worden bepaalt.⁵¹ Een eigenaardige dialectiek doet zich voor binnen de dominantiemechanismen van het laatkapitalisme. Enerzijds heeft de monopolistische warenmarkt zichzelf weten te plaatsen als de primaire vorm van mediatie van intersubjectieve relaties. Het subject is afhankelijk geworden van deze warenmarkt om zichzelf een identiteit aan te meten.⁵² Het consumentisme beveelt het Superego om zich sociaal te representeren via het succesvol

aanschaffen van waren om op intersubjectief vlak erkenning te krijgen van zijn medemens. Dit creëert een paradoxale situatie. Het subject wordt gedwongen om steeds meer te investeren in zijn identiteit, het Ego in relatie tot de Ander. Maar vermits de intersubjectieve relatie is gereduceerd tot de warenrelatie, blijkt dat deze vorm van fixatie op het Ego gekenmerkt wordt door een onoverbrugbare afstand tussen de fantasmagorie over de sociale validatie en het efemere karakter van de genoegdoening over deze oppervlakkige vorm van erkenning. De massasamenleving, met zijn atomaire en narcistische individualiteit, wordt dan ook met een zekere vorm van ironie gekenmerkt door de zwakte van het Ego: het ontbreekt het Ego aan een werkelijke vorm van autonomie, terwijl de socialisatie via de monopolistische markt het subject steeds terugbrengt naar een staat van verwarring over het gebrek aan genoegdoening.⁵³ En tegelijk kan deze samenleving maar niet stoppen met het investeren in het fixeren van een essentiële identiteit, iets waarin extreemrechts duidelijk het voortouw heeft genomen (en de afwezigheid van een klare definitie over de eigen identiteit zorgt juist voor een eindeloze herhalingsdwang).⁵⁴ In plaats van de vroegburgerlijke vorm van autonome individualiteit kan dus gesproken worden over de laatkapitalistische individualistische subjectiviteit in termen van zelfreferentieel en uiterst fragmentair binnen het spiegelpaleis van sociale validatie door warenconsumptie.⁵⁵ De dominantiestrategie van de cultuurindustrie promoot het instrumentele denken door au fond de regulerende functies van het Ego te omzeilen: een directe psychische link ontstaat tussen de drukkende bevelen van het Superego om via de markt erkenning te verkrijgen en de primitieve driften in het onderbewuste om het subject te ontdoen van alle rationele en ethische inhibities (inhibities gebaseerd op maturiteit en verantwoordelijkheid).⁵⁶ Terwijl de voorgaande periode van dominantie, inclusief de perversie van het klassieke fascisme, zichzelf wilde representeren via ideaalbeelden, wordt de laatkapitalistische variant gekenmerkt door een woordloze beeldcultuur waarin de wartaal van het onderbewuste centraal staat.

De volgende stap in deze logica kon Adorno reeds in zijn tijd ontwaren. In de jaren 1960 ontstond een nieuw type politicus. Met de verkiezing van John Kennedy bleek dat de cultuurindustrie kon ingeschakeld worden om een politiek figuur te verkopen als een product. Verkiezingen draaiden niet meer fundamenteel rond het aanspreken van idealen en kritische cognitieve faculteiten, we werden als kiezer geappelleerd aan onze meest oppervlakkige emoties. Politici moesten vlot en vrolijk voor de dag komen, niet al te moeilijke woorden gebruiken, en af en toe een vleugje sentimentalistische beeldspraak verkondigen. Het was dus maar een kwestie van tijd tot wanneer extreemrechts dezelfde basale technieken zou toepassen, maar dat vooral terend op onze destructieve driften. Voor Adorno bestaat geen twijfel dat er een direct causaal verband bestaat tussen het vermarkten en besturen van onze subjectiviteit volgens de mechanismen van standaardisering en homogenisering, gestroomlijnd door de simplistische marketingprincipes, en hoe nieuwrechts de reeds bestaande stereotypische en

repetitieve manier van denken weet aan te wenden om de realiteit te beschouwen in eenvoudige en gefixeerde categorieën. Zowel de cultuurindustrie, het bestaande politieke bestel als nieuwrechts investeren hevig in het identiteitsdenken. Een subject en zijn wereld moet onmiddellijk te vatten zijn in een simplistisch identificatieproces; elke vorm van complexiteit en ambiguïteit moet gebannen worden om een volledige en alomvattende determinatie van de beoogde subjectiviteit te bekomen.⁵⁷ De cultuurindustrie heeft dus met andere woorden reeds een cognitief-emotief raamwerk geproduceerd dat complementair is aan de propagandamethodes van nieuwrechts, alvast wat het eindeloos herhalend verspreiden van stereotypische denkbeelden betreft.

Bepaalde van de reeds opgesomde elementen van de autoritaire persoonlijkheid blijken in de laatkapitalistische context nog springlevend te zijn. Vooreerst roept ook de nieuwrechtse politicus op tot het creëren van een strikte maatschappelijke orde. Nieuwrechts cultiveert opnieuw de spanningsboog tussen blind conformisme en gecontroleerde rebellie, aangevuurd door een stijgende inkomenspolarisatie. Deze spanningsboog vindt zijn gestalte in het anti-intellectualisme – de intellectueel als wereldvreemde en onnuttige vijand tegenover het werkelijke maar onderdrukte volk – en linkse stromingen – links als een ondermijnende macht van de groepscohesie en knechten van allerhande minderheden.⁵⁸ Wat ook gelijklopend is met het klassieke fascisme, is dat nieuwrechts ook garen weet te spinnen van de crisis in de instituties van de formele democratie. Adorno benadrukte hierbij dat het verschil met het fascisme is dat nieuwrechts de begripsvorming van de notie van democratie heeft weten te manipuleren. Zij staan voor een waarachtige vorm van democratie, want zij vertegenwoordigen de werkelijke stem van het volk. De regelgeving over het respecteren van grondwettelijke rechten staat synoniem aan censuur van democratische inspraak.⁵⁹ Op dit punt kunnen we wel enkele historische bemerkingen maken. Wanneer dieper wordt ingegaan op het discursieve niveau van het klassieke fascisme, dan kan ook worden vastgesteld dat dit voortdurend schimmenspel van “antidemocratische democraten” ook sterk ingeburgerd was bij vooroorlogse klassieke fascistische bewegingen. Elk van de fascistische bewegingen beweerde de soevereiniteit van het volk te vertegenwoordigen, als een werkelijke emanatie van de algemene volkswil en vrijheid van het volk.⁶⁰ Nieuwrechts is dus niet bepaald origineel in dit discursieve spel van “de democratie vernietigen om meer democratisch te worden”. Wat wel verschillend was, en dat beaamde ook Adorno, was dat de naoorlogse welvaartstaten de discursieve ruimte voor antigroundwettelijke agitatie hebben verkleind via nieuwe wetgeving. Nieuwrechts moet dus, in tegenstelling tot het klassieke fascisme, voortdurend de marges aftoetsen om niet juridisch veroordeeld te worden. Ronduit neonazistische bewegingen krijgen frequent te maken met het juridische apparaat, hoewel ook deze juridische marges in grote mate worden bepaald door concrete politieke machtsverhoudingen; hoe meer discursieve elementen van nieuwrechts worden overgenomen door andere politieke partijen, hoe meer het

neonazisme opnieuw dreigt een zichtbare maatschappelijke component te worden.

Conclusie

Dit essay had als bedoeling om een licht te werpen op de psycho-culturele aspecten van het fascisme en hedendaags extreemrechts met Adorno's geschriften als richtsnoer. Ik heb eerst de nadruk gelegd op het feit dat Adorno voortbouwde op de geschriften van Friedrich Pollock en Frans Neumann wat betreft de wisselwerking tussen de economische en institutionele processen van monopoliekapitalistische samenlevingen en de politieke doorbraak van fascistische bewegingen, om hierbij dan ook een beter conceptueel en historisch begrip te verkrijgen van wat het fascisme constitueert als fenomeen. Adorno maakt hierbij de conclusie dat het fascisme een product is van de massificatie van de samenleving en de reeds bestaande psychopolitieke sturing van het subject onder democratische monopoliekapitalistische omstandigheden. Het fascisme, aldus Adorno, staat qua dominantietechnieken (administratief en cultureel) niet diametraal tegenover een formele vorm van democratie, hoewel het wel als doel heeft om de democratische grondregels vernietigen. Adorno biedt ons ook een zeer inzichtrijke analyse aan hoe we het fascisme ook moeten analyseren in de ontplooiing van zijn psychopolitieke technieken: de verleiding van de charismatische autoriteit en het verlangen naar totaliteit zijn centrale aspecten van dergelijke beweging. Tenslotte heeft Adorno reeds een aanzet gegeven om een vergelijking te maken tussen het klassieke fascisme en het naoorlogse nieuwrechts. Hierbij stelt hij dat een populaire aanhang van het fascisme opnieuw zeer mogelijk is. Hij was een van de eerste denkers die de transformatie van het monopoliekapitalisme omtrent 1970 wist te detecteren (samen met Lacan). Het consumentisme en zijn cultuurindustrie waaieren uit naar alle publieke en private facetten van de samenleving. Deze psychopolitieke cultuur van het consumentisme kan met Adorno's woorden exact worden omschreven: "Maar omdat de mens als subject nog steeds de ultieme barrière tot reïficatie vertegenwoordigt, moet de cultuurindustrie opnieuw en opnieuw haar bewerken ... met simplistische archetypes die het fascisme hebben overleefd ... als een middel tot overheersing".⁶¹ En daarom kan deze monopoliekapitalistische transformatie – zowel qua onder- als bovenbouw – een fascistische beweging faciliteren in haar eigen doeltreffende psychopolitiek. Ik heb hierbij uitgebreid aandacht geschonken aan de negatieve facetten van de instrumentele rede in het onderwijs als de alomtegenwoordige identiteitsconstructie van het subject als consument.

Noten:

¹ David Pavon-Cuellar, *Marxism and Psychoanalysis. In or against psychology?*. London: Routledge, 2017, pp. 136-7.

- ² Deborah Cook, *Adorno, Foucault and the Critique of the West*. London: Verso, 2018, pp. 31-2.
- ³ Zie: Simon Clarke, *Marx's Theory of Crisis*. Basingstoke: St Martin's Press, 1994, pp. 225-7.
- ⁴ Rudolf Hilferding, *Finance Capital. A Study of the Latest Phase of Capitalist Development*. London: Routledge & Kegan Paul, 1981, pp. 225-8.
- ⁵ Theodor Adorno, "Late Capitalism or Industrial Society," in: *Theodor Adorno. Can one live after Auschwitz? A philosophical reader*, (red.) Rolf Tiedemann. Red Wood City: Stanford University Press, 2003, p. 115.
- ⁶ Neil Harding, "Bukharin and the state", in: *The Ideas of Nikolai Bukharin*, (red.) Anthony Kemp-Welch. Oxford: Clarendon Press, 1992, p. 95.
- ⁷ Friedrich Pollock, "State capitalism: its possibilities and limitations," in: *The Essential Frankfurt School Reader*, (red.) Andrew Arato & Eike Gebhardt. New York: Urizen Books, 1978, p. 72.
- ⁸ Douglas Kellner, *Critical Theory, Marxism and Modernity*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1989, p. 55.
- ⁹ Theodor Adorno, "Late Capitalism or Industrial Society?", in: *Can one live after ...*, p. 122.
- ¹⁰ Theodor Adorno, "Reflections on class theory," in: *Can one live after ...*, pp. 98-9.
- ¹¹ Friedrich Pollock, *State ...*, p. 74-5.
- ¹² *Ibid*, pp. 82-4.
- ¹³ *Ibid*, p. 76
- ¹⁴ *Ibid*, p. 78.
- ¹⁵ Zie ook een recente analyse van managementtechnieken en het Derde Rijk: Ajay Singh Chaudhary en Raphaële Chappe, "The supermanagerial Reich," *Los Angeles Review of Books*, 7 november 2016.
- ¹⁶ David MacGregor, *Hegel, Marx, and the English State*. Toronto: University of Toronto Press, 1996, p. 144.
- ¹⁷ Friedrich Pollock, *State ...*, p. 81.
- ¹⁸ Theodor Adorno, "On the social situation of Music", in: *Essays on Music*. Berkeley: University of California Press, p. 392-4.
- ¹⁹ *Ibid*, p. 86.
- ²⁰ Theodor Adorno, "Late Capitalism or Industrial Society?", in: *Can one live after ...*, p. 113.
- ²¹ Franz L. Neumann, *Behemoth. The structure and practice of National Socialism 1933-1944*. Chicago: Ivan R. Dee, 2009, pp. 291-2.
- ²² Franz L. Neumann, *The Rule of Law. Political theory and the legal system in modern society*. Leamington Spa: Berg Publishers, 1986, p. 291.
- ²³ Franz L. Neumann, *Behemoth...*, p. 261.
- ²⁴ Friedrich Pollock, *State ...*, p. 76.
- ²⁵ *Ibid*, p. 89.
- ²⁶ Franz L. Neumann, *The Rule of Law ...*, p. 297.
- ²⁷ Deborah Cook, *Adorno*, p. 34.
- ²⁸ Franz L. Neumann, *The Rule of Law ...*, p. 289.
- ²⁹ Franz L. Neumann, *Behemoth ...*, p. 38-9.
- ³⁰ Theodor Adorno, *Aspecten van het nieuwe rechts-radicalisme. Een voordracht*. Amsterdam: Octavo, 2019, p. 33.
- ³¹ *Ibidem*, p. 34.

- ³² Franz L. Neumann, *Behemoth ...*, pp. 95-7.
- ³³ Theodor Adorno, *Critical Models: Interventions and Catchwords*. New York: Columbia University Press, 2002, p. 271.
- ³⁴ A. Kiarina Kordela, *Epistemontology in Spinoza-Marx-Freud-Lacan. The (bio)power of structure*. London: Routledge, 2017, p. 141.
- ³⁵ Theodor Adorno, "Freudian theory and the pattern of Fascist propaganda," in: *The Essential Frankfurt School Reader*, (red.) Andrew Arato & Eike Gebhardt. New York: Urizen Books, 1978, pp. 121-5.
- ³⁶ Eli Zaretsky, "Adorno's three contributions to a theory of mass psychology and why they matter," in: *A Companion to Adorno*, (red.) Peter E. Gordon, Espen Hammer & Max Pensky. Hoboken: Wiley Blackwell, 2019, p. 329.
- ³⁷ Theodor Adorno, *Aspecten ...*, p. 35.
- ³⁸ Espen Hammer, *Adorno and the Political*. London: Routledge, 2006, p. 60.
- ³⁹ Theodor Adorno (e.a.), *The Authoritarian Personality*. London: Verso, 2019, p. 711.
- ⁴⁰ *Ibid.*, p. 569.
- ⁴¹ *Ibid.*, p. 610.
- ⁴² *Ibid.*, p. 255; Theodor Adorno, *Aspecten ...*, p. 43.
- ⁴³ Jacques Lacan, "Du discours psychanalytique", in: *Lacan en Italie*. Milano: La Salamandra, 1978, pp. 32-55.
- ⁴⁴ Theodor Adorno, *Aspecten ...*, p. 9.
- ⁴⁵ Theodor Adorno, *History and Freedom. Lectures 1964-1965*. Cambridge: Polity, 2006, p. 71.
- ⁴⁶ Theodor Adorno, "Education for maturity and responsibility", *History of the Human Sciences*, XII (no.3), 1999, pp. 26-7.
- ⁴⁷ Theodor Adorno, *Critical Models ...*, p. 303.
- ⁴⁸ Theodor Adorno, *The Culture Industry. Selected Essays on Mass Culture*. London: Routledge, 2001, p. 77.
- ⁴⁹ Theodor Adorno, *Negative Dialectics*. London: Routledge, 2004, pp. 311-2.
- ⁵⁰ Deborah Cooke, *The Culture Industry Revisited: Theodor W. Adorno on Mass Culture*. Oxford: Rowman & Littlefield, 1996, pp. 55-9.
- ⁵¹ Theodor Adorno, *The Culture Industry ...*, p. 80, 84.
- ⁵² Deborah Cook, *Adorno, Foucault ...*, p. 71.
- ⁵³ Theodor Adorno, *Critical Models ...*, p. 95-8.
- ⁵⁴ Theodor Adorno, *Aspecten ...*, p. 28.
- ⁵⁵ Simon Stander, "Narcissism and the fractionalization of the individual," *Research in Political Economy* (Why capitalism survives crises: the shock absorbers), no. 25 (2009), pp. 122-3.
- ⁵⁶ Theodor Adorno, "Sociology and psychology," *New Left Review*, I, no. 47 (1968), pp. 94-5; Theodor Adorno, *Negative Dialectics*, p. 272.
- ⁵⁷ Vladimir Safatle, *Grand Hotel Abyss. Desire, recognition and the restoration of the subject*. Leuven: Leuven University Press, pp. 177-9.
- ⁵⁸ Theodor Adorno, *Aspecten ...*, pp. 13-27.
- ⁵⁹ *Ibidem.*, p. 30.
- ⁶⁰ Zie het werk van Dylan Riley, *The Civic Foundations of Fascism in Europe: Italy, Spain, and Romania, 1870-1945*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2010.
- ⁶¹ Theodor Adorno, *The Culture Industry ...*, p. 93.